

Рождественська І. Є.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов та професійної мовної підготовки
Університету митної справи і фінансів

ЖАНРОТВІРНА ФУНКЦІЯ ЕПІГРАФІВ В «ОПИСІ КРАЇНИ ГОГ» (ОПИСІ УКРАЇНИ ГОГОЛЯ) МАР'ЯНА СВОЖЕНЯ

Анотація. У статті розглядається комплекс епіграфів до травелогу «Опис країни Гог» як жанротвірний чинник. Система епіграфів формує жанрову єдність, що визначена заголовним епіграфом як «країна Гог». Одним із обов'язкових жанрових елементів є наявність я-оповідача, який актуалізується в епіграфах. Основою оповіді є не маршрут, а хронотоп, що його утворюють епіграфи. В описі порівнюються долі української й польської провінцій на прикладі Ніжинського та Кременецького лицейів. Актуалізується необхідність знайомства польського читача з «Вибраними місцями з листування з друзями» як складової частини спадщини Миколи Гоголя.

Ключові слова: травелог, паратекст, епіграф, Микола Гоголь, «Вибрані місця з листування з друзями», Україна, Російська імперія, помежів'я, провінція.

Постановка проблеми. «Опис країни Гог» («Опис України Гоголя») сілезького письменника Маріана Своженя [1] можна було назвати лише видавничим передперекладацьким проектом, бо книга з'явилася ніби як передмова до перекладу й видання в Польщі «Вибраних місць з листування з друзями» Миколи Гоголя [2]. Незважаючи на те що від 2004 р. «Вибрані місця з листування з друзями» безпосередньо присутні в польському інтелектуальному контексті завдяки монографічному дослідженню А. Костьолек [3], читач, який не знав російської, не мав можливості познайомитися з книгою.

Паратекстом видання стала книга М. Своженя, що вийшла у 2009 р. у варшавському видавництві «Sic!», стала кращою збіркою польських есеїв у 2012 р. й посіла своє місце в гоголезнавчому дискурсі як твір, що впливає на формування свідомості сучасного польського читача Миколи Гоголя.

Маріан Свожень у книжці «Опис країни Гог» винайшов відповідний спосіб представлення польському читачеві Миколи Гоголя як автора не тільки вже знамих творів з вищої полиці, а й «Вибраних місць з листування з друзями». У книзі, що є описом подорожі Україною, порушуються проблеми, близькі мешканцям рідної для М. Своженя Сілезії й усієї Польщі (національна та культурна ідентичність, зв'язок ідентичності з європейською сучасністю, спогади про життя в імперії як досвід постзалежності). Письменник здійснює спробу проаналізувати спільну українсько-польсько-російську історію, тому Росія присутня в книзі як імперія, вплив якої не можна в цій розвідці оминати, бо, як зауважує автор, так само не можна дискутувати про Сілезію, не згадуючи про Німеччину [1, с. 23]. Шукуючи відповіді на питання про національну роздвоєність Гоголя, польський письменник доходить висновків, подібних до тих, що доходять автори останніх гоголезнавчих розвідок про українське начало як «найважливіший, генетично і ментально закорінений чинник, який багато визначає <...> у світобаченні письменника, в його духовних та естетичних пошуках»

[4, с. 119]. Поштовхом до написання книги або спочатку приводом до подорожі стало перерахування славнозвісного листа В. Белінського до М. Гоголя, що його автор подорожі трактує як причину драматичної долі останньої Гоголевої книги. Як зазначає сам письменник, метою написання книги було з'ясувати сутність звинувачень В. Белінського, вивчити й описати Україну М. Гоголя як культурний простір, створити документальне свідчення, що доводить логічність написання «Вибраних місць», ознайомлення польського читача з українським досвідом постзалежності.

Обрана форма оповіді – подорожні есеї – травелог, який у контексті подорожі Російською імперією набуває інтертекстуальних зв'язків із «Подорожжю з Петербурга до Москви» Олександра Радіщева, «Мертвими душами» Миколи Гоголя, «Москвою – Петушками» Венедикта Єрофеева.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що жанр травелогу інтенсивно вивчається як літературознавцями [5; 6; 7], так і мовознавцями [8], а також є об'єктом вивчення міждисциплінарних розвідок: антропології подорожей, медіазнавства, теорії споживання, туризму [9]. Порівняльний аналіз вищезгаданих досліджень дає змогу стверджувати, що в кожній із цих дисциплін подорож окреслюється як «своєрідний спосіб комунікації» [9, с. 78].

Розглянемо основні генологічні концепції травелогу. Як зазначають автори останніх досліджень, поняття «травелог» (від англ. travelogue – опис подорожі) увійшло до термінологічного поля українського й російського літературознавства досить недавно [5, с. 110]. Усе, що раніше окреслювалось як подорожня проза, присвячена «реальному або вигаданому переміщенню в просторі» [5, с. 110], можемо називати травелогами. Ця жанрова дефініція об'єднала в собі документально-художні та художні твори. Дослідниця О. Мамуркіна репрезентує травелог – подорожню прозу – як «універсальну структуру для трансляції змісту будь-якого роду», що «залишається зручною формою безпосередньої фіксації вражень» [5, с. 112].

А. Бондарева підкреслює, що зразка жанру травелогу в сучасній літературі не існує, маємо справу лише з «асимільованим жанром» [6], коли елементи травелогів зустрічаються, наприклад, у романах. Отже, типологія травелогів включає травелог, белетризований травелог, наприклад, «Подорож з Петербурга до Москви» О. Радіщева, звичайний путівник і сучасний жанр блогу, присвячений подорожі [6]. У цій самій розвідці подано докладну генологічну дефініцію травелогу як «не тільки документальної оповіді про подорож, експедицію, дослідження, а й розповіді, підкріплену історичними свідченнями (замальовками, мапами), в якій наявний порівняльний аналіз (що було на цьому терені в минулому, що тепер) і рефлексія оповідача (очікування й реальність, яку побачив подорожуючий).<...> цей жанр передбачає й метафізичну подорож, у фіналі якої від-

бувається якщо не дорослішання, то хоча б набуття досвіду (як оповідача, так і читача)» [6]. У такий спосіб дослідники наполюгають на характеристики травелогу як «наративної стратегії в конструюванні літературного твору» [7, с. 177].

Аналізу літературних творів, що мають риси документальних і художніх, тобто «подорожей», за визначенням автора, присвячена праця відомого дослідника польського романтизму Станіслава Буркота [10]. Учений розуміє травелог як специфічний гатунок художньої творчості, як жанр помежів'я, що належить до літератури факту, хоча часом у рамках жанру факти поєднуються з вигадкою й документальний твір набуває рис художнього [10, с. 6–7]. Внутрішню структуру тексту, що належить до жанру травелогу, його стилістику й поетику обумовлюють три фактори: події, переміщення автора та його враження, що об'єднують подорож із репортажем, натомість увиразнення автобіографічного чинника – з літературними щоденниками [10, с. 11]. Найважливішим із жанротвірних чинників С. Буркот уважає категорію топосу, якій «підпорядковано всю структуру травелогу, вона визначає його початок, перебіг, кінець, окреслює напрямок та інші орієнтаційні пункти» [10, с. 14]. Натомість для жанру щоденника більш важливою є категорія часу. Стратегію жанротворення в травелозі визначає також категорія оповідача, який подає світ у рамках травелогу більш об'єктивно, ніж у щоденнику [10, с. 16]. Часом додаткові жанрові модифікації наближають травелогів до щоденників, інші – до есеїв і репортажів, інші перетинають кордон літератури факту й наближаються до художньої літератури [10, с. 16]. Вивчаючи травелог в історичному аспекті, дослідник доводить його вплив на масового читача завдяки ілюзії надійності джерела інформації [10, с. 27]. Стратегія довіри, забезпечена масивом інформації [10, с. 27], сприяла руйнуванню міфів щодо інших народів і культур [10, с. 38]. Травелогів змінили стиль мислення читача, що на власні очі побачив «плинність форм життя» [10, с. 40].

Характеристику подорожі як культурного досвіду, що є явищем історичним і тому змінним, знаходимо в медіазнавчій розвідці польської дослідниці А. Май [9, с. 84].

Завданням представників школи когнітивної лінгвістики було «довести, як ті чи інші тексти можуть відхилитися від певних умовностей жанру і, тим не менш, визнаватися представниками того або іншого жанру» [8, с. 132]. Аналіз жанрових форм з погляду когнітивної лінгвістики [8] передбачає виділення центральних і периферійних (обов'язкових і стандартних) елементів травелогу. Усвідомлюючи, що досліджувана жанрова форма є гнучкою, що ми побачили під час аналізу попередніх літературознавчих досліджень, прихильники когнітивного підходу намагалися виокремити травелог як жанр у порівнянні з двома екстремальними точками відхилення від жанрового канону: звичайним (нелітературним) путівником і романом мандрів [8, с. 135]. Дослідження показало, що обов'язковими («ядерними» [8, с. 135]) елементами травелогу є фігура оповідача-подорожуючого та просторово-часова дискретність, тобто заданий початок і кінець подорожі [8, с. 135–136].

Погоджуючись із концепцією наявності первинних і вторинних, ядерних і периферійних, обов'язкових, стандартних і варіативних жанрових ознак, припустимо, що жанротвірні чинники, що їх запропонував виділяти професор Василь Марко [11, с. 273], можна трактувати як залежні від жанрових ознак.

Метою статті є вивчення комплексу епіграфів до «Опису країни Гог» М. Своженя як жанротвірних чинників. Дозволимо собі припустити, що власне епіграфи виконують у творі жан-

ротвірну функцію. Стаття є логічним продовженням наших публікацій про історію польських перекладів творів Миколи Гоголя [12]. Поставлена мета вимагає вирішення таких завдань: дослідити жанрову специфіку «Опису», що втілена в поетиці твору, проаналізувати функцію епіграфів у творі. Усе це зумовлює актуальність і новизну дослідження.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, де масове подорожування є своєрідною формою колективного світогляду, головним потягом до подорожей є пошуки раю, на що вказують антропологічні дослідження [9, с. 94]. Натомість М. Свожень вирушає в подорож до країни Гог, попереджаючи, що «апокаліптичний акцент» [1, с. 24], який міститься в назві, треба інтерпретувати з відповідним зрозумінням, беручи до уваги множинність смислів художнього слова, бо перед читачем щоденник, подорожні есеї. До того ж назві книги та заявленому жанру суголосні епіграфи з книги Еклезіаста про країну Гог і з «Мертвих душ» про Гога й Магога, вони ніби повторюють і підтверджують заголовок. На особливе значення епіграфа як структурного елемента літературного твору вперше вказав Сигізмунд Кржижанівський у роботі 1936 р. «Мистецтво епіграфа (Пушкін)» [13]. За С. Кржижанівським, епіграфи – це «система перекидних мостів, що єднають мову з мовою, культуру з культурою, теперішнє з минулим» [13, с. 61], символ міжкультурної комунікації. Другорядною функцією епіграфа є функція поділу тексту на менші частини.

Розглянемо специфіку парних епіграфів у травелозі М. Своженя, які передують кожному розділу книги. Парними епіграфами до кожного розділу є цитати з творів Миколи Гоголя й цитати з гоголезнавчого дискурсу: художніх, критичних, епістолярних творів, літературних спогадів та анекдотів. Якщо епіграфи з текстів М. Гоголя часто виконують передусім ілюстративну функцію, бо до опису подорожі Україною обрано цитати з «Вечорів на хуторі біля Диканьки» й «Миргороду», то епіграфи з гоголезнавчого дискурсу втілюють концепцію автора травелогу, розкриваючи досліджувані проблеми. Наприклад, письменник удається до подорожі як своєрідного змагання з історією: оскільки В. Белінський написав листа до М. Гоголя з Шавна-Здрою (в минулому Зальцбрунну), тобто з теперішньої Сілезії, то М. Свожень як громадянин Сілезії має знати щось, про що невідомо іншому читачеві, відчуває обов'язок перечитування. Тому співзвучним для своїх пошуків уважає висловлювання Олександра Блока 1913 р. про те, що «пришли Белинские и сказали, что Грибоедов и Гоголь «высмеяли» <полное убийство вкуса>» [1, с. 171]. Цей приклад актуалізує літературоцентричний характер досліджуваного твору.

Використовуючи методику аналізу жанрової належності твору, запропоновану в статті Н. Нікітіної та Н. Тулякової [8], проаналізуємо жанрову специфіку «Опису країни Гог» та епіграфи як систему. «Опис країни Гог» М. Своженя складається з п'ятнадцяти розділів, що утворюють звіт про подорож письменника Гоголевою Україною восени 2007 р.: «Пролог. Якийсь Гоголь», «Повільний Катовіце – Київ», «Добре знаю Київ», «За Ромодан, над Псьол», «Миргород І. Калюжа замість дзеркала», «Миргород ІІ. Казино, карти й інші забави», «Мало часу в Великих Сорочинцях», «Смерть у Кишинях», «Обухівка з обох сторін», «Гніздо (Гоголеве)», «До Полтави», «Чари в Диканьці», «Перед тим як я заснув у Пирятині», «Вісім років у Ніжині й один день», «Повернення. Було, але сплило». Метою подорожі є знайти книгу «Вибраних місць з листування з друзями», бо автор знайомий із ними тільки з листа В. Белінського.

Розрізняючи заголовки, за С. Кржижанівським, як предикативні й непередикативні [14, с. 19], можемо на підставі цих предикатних заголовків виокремити маршрут подорожі, географічні координати на мапі України: Катовіце – Київ – Миргород – Великі Сорочинці – Кибинці – Обухівка (Велика Обухівка) – Гоголеве – Полтава – Диканька – Пирятин – Ніжин – Катовіце. Читачеві пропонується подорож українським періодом життя Гоголя, і із цього погляду розділи складаються в певний сюжет, що посилюється епіграфами з творів Гоголя, що структурують часопростір твору. Подорож триває від перетину географічного польсько-українського кордону, перетину кордону знайомої автору культурної території (у розділі «Я добре знаю Київ»), а далі центральним пунктом стає Миргород як український Рим, де автор удається до порівняння козаків на службі в польських королів, російських царів і турецьких ханів зі швейцарською гвардією у Ватикані – «католицькими козаками Заходу» [1, с. 64], тим самим актуалізуючи особливе культурне значення помезів'я. Кінцевим географічним пунктом подорожі на терені України стає Ніжин, який у сенсі історичному є трагічним пунктом української історії, бо автор порівнює долі Ніжинського та Кременецького лицей. Окрім фабули, основою якої є подорож оповідача, який мандрує Україною в пошуках «Вибраних місць з листування з друзями», бо не має цієї книги, приховану фабулу утворюють епіграфи гоголезнавчого ряду. Вони дібрані за принципом кола: відкриває оповідь епіграф до другого розділу «Повільний Катовиці – Київ» з Івана Тургенева 1852 р., що Європа ніколи не дізнається про творчість Миколи Гоголя, якого прочитають тільки декілька тисяч росіян. Епіграфом-висловлюванням І. Тургенева про М. Гоголя 1878 р. завершується книга: чотирнадцятий розділ «Вісім років у Ніжині й один день» відкриває цитата, що Гоголь – справжній геній, але його мова є справжньою «топорною» мовою малоросіянина [1, с. 185]. На рівні епіграфів це кінець певного етапу дослідження, тоді як на рівні життєвої біографії письменника – кінець українського етапу життя.

Отже, на рівні розділів ми спостерігаємо чітку дискретність часопростору, що є обов'язковим елементом травелогу.

Епіграфи з творів М. Гоголя представляють одноосібного наратора, який презентує одноосібний фокус зображення. Про це свідчить аналіз дібраних автором цитат, що ми їх наводимо за українським перекладом, з погляду вживання в них особливих займенників: «Як будете, *панове*, їхати *до мене*, то прямісінько їдьте стовповим шляхом на Диканьку. *Я* нарочито й виставив її на першій сторінці, аби швидше дісталися до нашого хутора» [15, т. 1, с. 10];

«Років тому з п'ять проїздив *я* через місто Миргород. Лихий вибрав *я* для того час<...>. *Наді мною* велику силу мала тоді погода: *я* нудився, коли вона нудилася» [15, т. 2, с. 298], інших способів вираження особи я-оповідача: «Хотя *душа* сильно *тоскует* за Україною, но нужно покориться, и *я* покорился безропотно, зная, что с своей стороны употребил все возможные силы...» (з листа М. Гоголя – М. Максимовичу 14 серпня 1834 р.) [1]; «... *нашому брату*, хуторянину, нося тільки виткнути зі своєї глушини на великий світ – матінко моя! <...> *А поклався* – то вже не плач, *давай* одвіт!» [15, т. 1, с. 6].

Часом маску я-оповідача зустрічаємо в епіграфах з гоголезнавчого дискурсу:

«*Іду* до Слов'янська.<...> Місто нагадує Гоголевий Миргород» (А. Чехов, 1887 р.) [1, с. 51];

«Если бы *ты* знала, как было ужасно, что *я* раз и навсегда там понял, что *я* до глубины души человек Юга. Гоголь писал

из Италии: «Петербург, снега, <...> департамент – все это *мне* снилось, снова *проснулся* на родине» (Іван Бунін) [1, с. 109].

«*Вам*, без сумніву, траплялося колись почути голос, що кликав *вас* на імення; прості люди пояснюють це тим, що то душа засумувала за людиною і кличе її, і після того неодмінно приходить смерть. Зізнаюся, *мені* завжди страшний був цей таємничий поклик» [15, т. 2, с. 187].

Хоча твір М. Своженя відповідає жанровим канонам травелогу, у якому наявні обов'язкові елементи – я-оповідач і дискретність часопростору, подорож слугує фоном для роздумів автора над проблемами, які окреслені нами на початку статті, є вдалою формою до діалогу із сучасним читачем.

Висновки. Здійснений аналіз дає змогу резюмувати таке. Подорож М. Своженя можемо охарактеризувати як логоцентричну, літературоцентричну, гоголезнавчу, бо подорожній реконструює географію життєвого шляху М. Гоголя й географію його творів, передусім українських повістей із «Вечорів на хуторі біля Диканьки» та «Миргорода». Маршрут подорожі визначають епіграфи з творів Гоголя: подорож розгортається від Миргорода – міста, що є центром Гоголевого світу, потім цей світ деталізується в місцях, важливих для Гоголевої біографії. Система епіграфів, що походять із гоголезнавчого дискурсу, утворює свій окремий сюжет оповіді, що має форму кола, як сама подорож від початку до повернення, в них розкривається проблема «малоросійщення» письменника (термін Ю. Барабаша). Епіграфи виокремлюють оповідача від першої особи і хронотоп (місцевості) як головні жанрові ознаки травелогу. Епіграфи створюють гоголівський код усього тексту, включаючи до нього твори М. Гоголя, критику, публіцистику, анекдоти, мемуаристику.

Література:

1. Sworzeń M. Opis krainy Gog. Warszawa: Więż, 2011. S. 256.
2. Gogol M. Wybrane fragmenty z korespondencji z przyjaciółmi, przeł. Feliks Netz. Sic! Seria "Wielcy pisarze w nowych przekładach". Warszawa, 2015. S. 312.
3. Kościółek A. "Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi". O ideowych poszukiwaniach Mikołaja Gogola. Toruń, 2004. S. 180.
4. Барабаш Ю. Вулиця крокодилів. Барабаш Ю. Невський проспект. І поза ними: письменник на етнокультурному пограниччі. Київ: Темпора, 2017. 208 с.
5. Мамуркина О.В. Травелог в русской литературной традиции: стратегия текстопорождения. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 9. Ч. 2. С. 110–113.
6. Бондарева А. Литература скитаний. Октябрь. 2012. № 7. URL: <http://magazines.russ.ru/october/2012/7/bo18.htm>.
7. Лебідь-Гребенюк С. Травелог як нарративна стратегія у «Журналі» Т. Шевченка. Шевченкознавчі студії: збірник наук. праць / за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції до 202-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка (10 березня 2016 року). Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. Вип. 20. С. 172–177.
8. Никитина Н.А., Тулякова Н.А. Жанр травелог: когнитивная модель. Homo Loquens: Актуальные вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков / под общ. ред. И.Ю. Щемелева. Вып. 5. Санкт-Петербург: Астерион, 2013. С. 132–138.
9. Maj A. Media w podróży. Wyd. 2 rozsz. Katowice: Wydawnictwo Naukowe ExMachina, 2010. S. 318.
10. Burkot S. Polskie podróżopisarstwo romantyczne. W.: PWN, 1988.
11. Марко В.П. Аналіз художнього твору: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2013. 280 с.
12. Рождественська І.С. Польські переклади творів Гоголя. Наукові праці: наук. журн. Серія «Філологія. Літературознавство» / Чор-

номорський нац. ун-т ім. Петра Могили; ред. кол.: Н.П. Матвеева (голова) та ін. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2016. Вип. 264. Т. 276. С. 112–116

13. Кржижановский С. Искусство эпитафия (Пушкин). Кржижановский С. Страны, которых нет. Статьи о литературе и театре. Записные тетради. Москва: Радикс, 1994. С. 40–62.
14. Кржижановский С. Поэтика заглавий. Кржижановский С. Страны, которых нет. Статьи о литературе и театре. Записные тетради. Москва: Радикс, 1994. С. 13–40.
15. Гоголь М. Повісті. Найкращі українські переклади: у 2 т. / переклади з рос. за ред. І. Малковича; мал. В. Єрка та К. Лавра. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. 304 с.: іл.

Рождественская И. Е. Жанропорождающая функция эпитафий в «Описании страны Гог» Марьяна Сwoжeня

Аннотация. В статье рассматривается комплекс эпитафий к травелогу «Описание страны Гог» как жанропорождающий фактор. Система эпитафий формирует жанровое единство, которое в заглавном эпитафийе определено как «страна Гог». Одним из обязательных жанровых элементов является присутствие я-повествователя, который актуализируется в эпитафийах. Основой повествования является не маршрут, а хронотоп, который образуют эпитафийы. В «Описании» сравниваются судьбы украинской и польской провинций на примере Нежинского и Кременецкого лицеев. Актуализируется необходимость знакомства польского читателя с «Выбранными местами

из переписки с друзьями» как части творческого наследия Николая Гоголя.

Ключевые слова: травелог, паратекст, эпитафия, Николай Гоголь, «Выбранные места из переписки с друзьями», Российская империя, Украина, пограничье, провинция.

Rozhdestvenska I. The genre-generating function of epigraphs in the “Description of the country Gog” by Marian Sworzeń

Summary. The article has been devoted to the description of the set of epigraphs for the travelogue “Description of the country Gog” as a genre-generating factor. The system of epigraphs forms a genre unity, which in the title epigraph is defined as “the country of Gog”. One of the obligatory genre elements is the presence of the first-person narration, which is actualized in epigraphs. The basis of the narrative is not a route, but a chronotope, which is formed by epigraphs. In the “Description” compare the fate of the Ukrainian and Polish provinces on the example of Nizhyn and Kremenets Lyceums. There is an urgent need for a Polish reader to be acquainted with the “Selected Places of Correspondence with Friends” as part of the legacy of Mykola Gogol.

Key words: travelogue, paratext, epigraph, Mykola Gogol, “Selected Passages from Correspondence with the Friends”, the Russian Empire, Ukraine, borderland, province.